

Гайыпова Б.А., Мусурманова Г.С.

**ЭТИШ СӨЗДӨРДҮН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК МААНИЛЕРИНИН
ТҮРКОЛОГИЯДА ИЗИЛДЕНИШИ**

Гайыпова Б.А., Мусурманова Г.С.

**ИССЛЕДОВАНИЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ
ГЛАГОЛОВ В ТЮРКОЛОГИИ**

B.A. Gaiypova, G.S. Musurmanova

**RESEARCH OF LEXICAL-SEMANTIC VALUES OF
VERBALS IN TURKOLOGY**

УДК: 537.326

Объективдүү дүйнөдөгү бардык заттардын, окуялардын ортосундагы кыймыл-аракет, карым-катыштар көп кырдуу болгондуктан, сөздөрдүн колдонулуш чөйрөсү да, алардын ортосундагы маанилик байланыштар да абдан татаал жана өтө ар түрдүү болот. Этиш сөздөрдүн маанилери өзүнчө бир системаны түзүп, алардын ар бири өздөрүнүн кепте колдонулуш мүнөзү, маанилик структурасы жана табияты боюнча бири-биринен айырмаланган семантика-структуралык чоң биримдикти түзүп тургандыктан, лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүү менен изилдеп-иликтөөлөрдү жүргүзүү маанилүү маселелерден. Ошондуктан бул макалада этиштердин лексика-семантикалык маанилери боюнча белгилүү түркологдордун жүйөөлүү илимий пикирлерин талдоо менен алардын этиштерди типологиялык жактан топтоштуруу классификациялоо маселелерин изилдөө менен анализ жүргүзүлдү. Арийне тектеш тилдердеги этиш сөздөрдү эне тилибиз менен салыштырып изилдөө, түркологиядагы изилдөөлөрдүн натыйжасында тыянактарды чыгаруу кыргыз тилиндеги кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдүн маанилерин тереңдетип изилдөөгө өбөлгө болот.

Негизги сөздөр: семантика, этиш, лексика-семантикалык топ, сөз, тил, сөздүн мааниси, түркология, изилдөө.

Сфера употребления и семантическая связь между словами очень сложна и разнообразна, так как действия, взаимосвязи между предметами и явлениями объективного мира многогранна. Изучение значений глагольной лексики, которая составляет определенную систему и отличается по своей семантической структуре и природе, является одной из важных проблем в лингвистике. В статье представлен анализ научных гипотез известных тюркологов в вопросах структурно-семантической и типологической классификациях глагольной лексики. Рассмотрены проблемы классификации глагольной лексики, дается описание их семантических и функциональных особенностей. Проведенный анализ позволяет наметить некоторые перспективы для дальнейшего лингвистического изучения глаголов. Изучение глагольной лексики родственных языков в сравнении с родным языком и изучение результатов исследований в тюркологии, сделанные выводы послужат основой для глубокого изучения слов, обозначающих действие или состояние в кыргызском языке.

Ключевые слова: семантика, глагол, лексико-семантические группы, слова, лексика, язык, значение слова, тюркология, исследование.

The sphere of use and the semantic connection between words is very complex and diverse because of actions and interrelations between objects and phenomena of the objective world are multifaceted. The study of the meanings of the verbal lexicon which constitutes a particular system and differs in its semantic structure and nature is one of the important problems. In this article presents an analysis of scientific hypotheses of well-known Turkologists in questions of structural-semantic and typological classifications of verbal lexicon. The study of the verbal lexicon of related languages in comparison with the native language and the study of the results of studies in Turkology, the conclusions drawn will serve as a basis for an in-depth study of the words denoting the movements in the Kyrgyz language.

Key words: semantics, verb, lexico-semantic groups, words, vocabulary, language, meaning of the word, turkology, research.

Этиш сөз түркүмүнүн аныктамасы атактуу тилчи К.Тыныстанов жараткан кыргыз тилинин алгачкы окуу китептеринен бери карай дээрлик бардык окуу китептерде “заттардын кыймыл-аракетин, ал абалын билдирип, эмне кылып жатат?”, эмне кылды? деген суроолорго жооп берген сөздөр этиш деп аталат”, - деп айтылып, этиштик көп кырдуу маанилердин бардыгы мына ушул эреженин ички табиятына сиңирилип, тилдеги этиш сөз түркүмүн өздөштүрүп келе жатабыз. Ошентип, эрежебиз өтө эле жалпыланган түшүнүк менен жооп берээлик айтылып, анын ичинде кыймылды, аракетти, кыймылдык да, бейпилдик да түрдүү абалды туюндурган маанилер катылуу бойдон келет.

Этиш маселесинин көп сандаган актуалдуу проблемалары, алардын ичинде лексика-семантикалык маанилери, алардын маанилик топтору жөнүндөгү маселелер бүгүнкү күнгө дейре кыргыз тили илиминде гана эмес түркологияда да илимий жагынан тереңдетилип, кенири планда кароо зарылчылыгы турат.

Түркологияда этиштердин лексика-семантикалык маанилериндеги өзгөчөлүктөр тууралуу алгачкы маалыматтар 1869-жылы орус миссионерлери тарабынан жазылган «Алтай тилинин грамматикасында» берилген. Ал эми этиштерди лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүп, классификациялоо ишин жүргүзүү XX кылымдын 1950-жылдарынан колго алынып, изилдене баштаган [7, 24-б.]. Дегеле семантика

маселеси 1950-жылдардан кийин дароо эле изилдөөнүн борборунда туруп, көптөгөн изилдөөчүлөрдү көңүл бурдурган. Бирок түркологиядагы этиш сөздөрдүн семантикалык маселелери, алгачкы лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүү иштери андан алда канча мурда, 1939-жылы Н.К.Дмитриев тарабынан «Строй турецкого языка» аттуу эмгегинде лексика жана семантика бөлүмүндө каралып башталган десек жаңылбайбыз. Автор түрк (түркиялыктар) тилиндеги кыймыл этиштерин багыты боюнча белгилеген жана маанилик жактан иликтөөгө алган. Мисалы, *басуу (шагаты)* этишинин маанисинде багытталган кыймыл-аракеттин жоктугун, ал эми *бинтек* (минүү) нерсенин үстүнө чыгуу, башкача айтканда, өйдө көтөрүлүү маанисин туюндурарын, тескерисинче, көтөрүлүү эмес, түшүү маанисин берген этиш катары *dusmek* (түшмөк) этиши каралган. Мындан сырткары да бир топ ушул сыяктуу кыймыл этиштери кыймылдын багыты боюнча лексика-семантикалык жактан топторго бөлүштүрүлүп көрсөтүлгөн [8, 20-б.]. Кийинчерээк түркологиядагы этиш сөздөрдүн семантикасын изилдеп-иликтөө иштерин Н.К. Дмитриев “Строй тюркских языков” деген эмгегинде улантып, жалпы эле түрк тилдериндеги этиш сөздөрдү: кептик этиштер, ойлоо, ой жүгүртүү этиштери, аракет этиштери, кыймыл этиштер деп маанилик топторго бөлүштүргөн [6, 203-б.].

Бул бөлүштүрүүгө чейин эле автордун этиштердин маанилик өзгөчөлүктөрү тууралуу ойлору, этиштерди маанилик топторго бөлүштүрүүсү В.М. Чистяков жана Н.З. Бакеевалар менен бирге жазылган “Очерки по методике преподавания русского и родного языков в татарской школе” деген көлөмдүү эмгектеринде азыноолак берилген. Аталган эмгектин IV главасы “Семантика русских и татарских глаголов” деп аталып, орус жана татар тилдериндеги этиштердин маанилери салыштырылып изилдөө менен бирге семантикалык топторго бөлүштүрүүлөр жүргүзүлгөн. Орус жана татар тилдериндеги этиш сөздөр семантикалык жактан төмөнкүдөй төрт чоң топко бөлүнгөн: *кыймылды билдирүүчү этиш сөздөр, аракетти билдирүүчү этиштер, кепке байланыштуу айтылган этиш сөздөр, ойлоонууга, ой жүгүртүүгө байланышкан этиштер*. Эмгекте авторлор тарабынан түрк тилдериндеги, анын ичинен татар тилиндеги этиш сөздөр орус тилиндеги этиштердин семантикалык маанилерине карата изилденип талданган. Изилдөөчүлөр орус тилиндеги этиш сөздөрдүн дифференцияланышы түрк тилдериндеги этиштердин табигый касиетине дал келе бербей тургандыгын белгилешип, *аракет этиштери* деп аталган лексика-семантикалык топко кирген этиш сөздөрдүн түрк тилдериндеги негизги өзгөчөлүгү катары *эм* - деген этиштин кеңири колдонула тургандыгын көрсөтүшөт. Арийне, буга далил катары тил илиминде кыймыл-аракетти билдирген сөз түркүмүнүн азыркы кыргыз тилиндеги терминдик аталышы да дал ушул *эм*- сөзүнүн негизинде келип чыккандыгы (*эм + ыш*), терминдин тилдин маанилик ички табиятынан

туруп, К.Тыныстанов тарабынан туура аталышка ээ болгон.

Ошол эле окумуштуулардын бул сөздүн түрк тилдеринде *ит*-, *эт*- мисалы, татар тилинде *мобилизовать иту*, *компенсировать иту* ж.б. формаларында жолугуп, байыркы тыбыштык түзүлүшү, унгусу *эр->э*- деген сөздөн болуп, алгачкы мааниси *бол*-, *тур- талап кыл* - дегенди туюндурат деп түшүндүрүшкөн жайы да бар. Мындан сырткары, *эм* - көмөчү этиши араб жана перси тилдеринен келип кирген атооч сөздөр менен айкаша келгенде, сыйлоо жана берилген тапшырманы аткаруу маанисин туюндурганы да катталган. М.: *таслим этмек, хөрмет этмек* [6, 207-б.].

Н.К. Дмитриев Түрк тилдериндеги *айт*-, жана *де*- кептик этиштерине кеңири токтолуп, көпчүлүк учурда *айт* - этиши бөтөн сөздүн астынан колдонуларын, *де* - этиши болсо, бөтөн сөздөн кийин колдонулары жөнүндө да кеп кылган. Ошондой эле түрк тилдериндеги кепке байланыштуу айтылган этиш сөздөрдү анализдөө теориялык жактан гана эмес, окутуунун методикасында да өзгөчө мааниге ээ экендигин баса белгилеп өткөн.

Ал эми бул эмгекте ойлоонууга, ой жүгүртүүгө байланышкан этиш сөздөрдүн лексика-семантикалык тобуна ой жүгүртүү, кабылдоо, сезүү-туюуга байланышкан этиш сөздөрү маанилик жактан ар түрдүүлүгүнө карабастан бир топко бириктирилген. Мунун себеби, балким, автор биринчи кезекте этиш сөздөрдүн лексика-семантикалык классификациясын берүүнү эмес, түрк тилдериндеги этиш сөздөрдүн маанисин ачып берүүнү максат кылып алгандыгында болуш керек.

Лексика-семантикалык жана грамматикалык курамы боюнча Л.Н. Харитонов якут тилиндеги этиш сөздөрдү үч топко бөлүштүрөт: аракет-абал этиштери; табыш тууранды (звукоподражания) этиштери; элестүү этиштер [4, 258-б.]. Анын ичинен аракет этиштерине кирген өтпөс этиштерди маанилик жактан ич ара кайра төмөнкүдөй бөлүштүрөт: объективдүү аракет эмес этиштер – абалдын жөн гана билиниши; физикалык процесстерди жана абалды билдирген этиштер; сапаттын, белгилердин жана деңгээлдин өзгөрүшүн билдирген этиштер, психикалык кубулуштарды билдирген этиштер; мейкиндиктеги абалына жараша кыймылды билдирген этиштер. Бул топтордун, топчолордун айрымдары абал маанисин билдирсе, башкалары кандайдыр аракетти туюндуруп жатат. Ошондуктан кыймыл, аракет, сапат жана ал-абал сыяктуу маанилерди туюндурган этиштерди алардын семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карабастан Л.Н. Харитонов тарабынан аракет этиштери деген бир гана топко киргизилип калган.

Мындан кийинки эмгектерде, негизинен, бардык эле изилдөөчүлөр тарабынан этиштердин ичинен абал этиштери бөлүнүп көрсөтүлгөн. Ошол эле учурда этиш сөздөрдү лексика-семантикалык жактан топтоштурууда Н.К. Дмитриев [6, 590-598-бб.] татар тилиндеги, Л.Н. Харитонов (1954) якут тилиндеги абал

этиштери менен кыймыл этиштеринин семантикасынын ар түрдүүлүгүнө карабай бир эле лексика-семантикалык топтун ичинде карашкан. Көпчүлүк изилдөөчүлөр Н.К. Дмитриев жана Л.Н. Харитоновдордун этиш сөздөрдү маанилик жактан топторго бөлүштүрүүдөгү мындай пикирлерине кошула бербегенин тарыхый шарттуулук менен кароого болот.

Огуз тилдеринин ичинен Түркия түрктөрүнүн тилиндеги этиштерди лексика-семантикалык жактан изилдөөдө болсо: кыймыл этиштери, аракет этиштери, жашоо процессин чагылдырган этиштер жана табият кубулушун билдирген этиштер деген маанилик топторго болжолдуу бөлүштүрүүнү В.Ф. Вещилованын макаласынан жолуктурабыз [3:101]. В.Ф. Вещилованын этиштерди семантикалык жактан иликтөөсүндөгү бул бөлүштүрүү боюнча айрым пикирлерине Г.К. Кульев кошула бербейт. Ал турмуш-тиричилик процессин билдирген этиштердин тобундагы тамактанууну тундурган этиштердин мааниси кыймыл этиштерине жакын болгондуктан, кыймыл этиштеринин ичинде каралып, айрым этиштерди аракет этиштеринде караса болору тууралуу каршы пикирлерди айтат [10, 11-12-бб.]. Ф.В. Вещилова “Глаголы движения в турецком языке” деген бул макаласынын баш жагында түрк тилиндеги этиш сөздөрдүн лексика-семантикалык топторун болжолдуу түрдө деп кыска гана берген. Макалада негизинен кыймыл этиштеринин морфологиялык жактан курулушу, грамматикалык өзгөчөлүктөрү жана лексикалык маанилери тууралуу ойлор айтылган.

Казак окумуштуусу Г.Айдаров «Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века» аттуу эмгегинде түрк тилдериндеги этиштерди лексика-семантикалык жактан карап чыгып, алардын билдирген маанилери боюнча төмөнкүдөй топторду бөлүп көрсөткөн: аракет этиштери, абал этиштери, кепти жана ойлоо процессин билдирген этиштер, кабыл алууну билдирген этиштер, эмоцияны жана сезимди билдирген этиштер [2, 120-б.]. Казак тилинде этиш сөздөрдү, лексика-семантикалык, тематикалык топторго бөлүштүрүү маселесинин үстүндө бир топ алгылыктуу илимий-изилдөө иштери жүргүзүлүп, анын ичинен баса белгилей кетүүчүлөрүнүн бири М.Оразовдун (1983) илимий эмгеги болуп саналат. Ал өзүнүн изилдөөлөрүндөгү классификациялоо тажрыйбасына ылайык этиш сөздөрдү төмөндөгүдөй кылып маанилик топторго бөлүштүргөн: кыймыл этиштери; аракет этиштери; мамиле этиштери; абал этиштери; кептик этиштер; сезим этиштери; ойлоо этиштери; эмоцияны билдирген этиштер; өсүү, өнүгүүгө байланышкан этиштер; табият кубулуштарын билдирген этиштер; субъектинин баалоосун билдирген этиштер.

М. Оразов илимий эмгегинде лексика-семантикалык топтордун ар бирине мүнөздөмө берип келип, алардын ичинен аракет этиштерине, кыймыл этиштерине, мамиле этиштерине жана абал этиштерине айрыкча көңүл бурган. Мисалы, аракет этиштерин андан ары ич ара дагы 25 майда лексика-семантика-

лык топчолорго ажыратып, ошону менен бирге бул маселе түрк тилдеринде аз изилденгендигин баса белгилеп кеткен жайы бар [11, 118-318-бб.]. Жогоруда белгиленгендей, М.Оразов казак тилиндеги этиштердин 12 лексика-семантикалык тобун бөлүп чыккан. Этиштерди лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүүдө кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдүн ичинен субъектинин баалоосун билдирген этиштер; өсүү-өнүгүүгө байланышкан этиштер деп өз-өзүнчө лексика-семантикалык топ катары кароонун кыргыз тилинде кажети жок деп эсептейбиз. Анткени субъектинин баалоосун билдирген этиштердин тобуна киргизилген *аңкоосу-*, *бөтөнсү-*, *адамсын-*, *жатсыра-*, *жалгызсыра-*, *байсын-*, *баатырсын-*, *кыйынсын-* ж.б. мындай этиштер көрүнүп тургандай эле биринчи кезекте субъектинин психологиялык абалын билдирсе, ошол эле учурда кээ бир бул топко кирген *кедейсин-*, *байсын-* ж.б. этиштер субъектинин социалдык абалынан кабар берип жатат. Ал эми бөлүштүрүлгөн 12 топтон өсүп өнүгүүгө байланышкан этиштер деген топ тууралуу таптакыр сөз болбойт да, анын ордуна төрөлүү, пайда болуу маанисин берген этиштер деген топту караган. Балким, бул семантикалык топтоштурууну такташтырууда байкоосуздуктан кеткен ката болуп калышы да мүмкүн. Изилдөөчүнүн илимий эмгегинде казак тилиндеги этиш сөздөрдү лексика-семантикалык жактан классификациялоодо өзү таянган критерийде деле антонимдер бир топто каралышы тууралуу берилгендигине карабастан, төрөлүү пайда болуу маанисин билдирген этиштерди өзүнчө топ катары, ушуга эле антонимдик мааниде келген өлүп жок болуу маанисин билдирген этиштерди абал этиштеринен бөлүп кароо сыяктуу көрүнүштөрдү байкоого болот.

Казак окумуштуусу К.К. Касабекова этиштердин лексика-семантикалык топторун изилдөөдө өтпөс этиштерди семантикалык жактан: кыймыл этиштери; абал этиштери; табият кубулуштарын билдирген этиштер; физиологиялык процессти билдирген этиштер; сезим жана кабыл алуу этиштери; ойлоо этиштери; кептик жана табышты билдирген этиштер; деп жети топко бөлүштүрүп, изилдөөнү ушунун негизинде жүргүзгөн [9,51-б.]. Окумуштуу К.К.Касабекова сезүү, сезим, эмоцияны туюнткан этиш сөздөрдү бир эле лексика-семантикалык топтун ичинде ич ара майда топторго бөлүштүрүү менен иликтөөгө алган. Изилдөөчү булардын ар бирин өз-өзүнчө маанилик топ катары караганда, маанилик табияты дагы да тереңирээк ачылмак. Мындан сырткары, К.К. Касабекованын эмгегинде казак тилиндеги кептик этиштер менен табышты билдирүүчү этиштер бир лексика-семантикалык топтун ичинде каралган. Кептик процессте этиштер сүйлөөчү тарабынан башка бирөөгө айтылган белгилүү бир ойду жана информацияны билдирүү, маалымат берүү максатында колдонулуп, адамдарга гана мүнөздүү болсо, ал эми табышты билдирген этиштерде мындай белгилери жок. Кептик этиштерден айырмаланып, табышты билдир-

ген этиштер адамдарга да, жаныбарларга да, жансыз заттарга да мүнөздүү болуп саналат эмеспи.

М. Оразовдон айырмаланып, К.К. Касабекова көпчүлүк окумуштуулардын пикирине кошулуп, азыркы казак тилиндеги абал этиштери түзгөн топто *отур-, тур-, жат-, жүр-* этиштерин гана карайт. Автор субъект негизинен ушул төрт абалда болот деген пикирди айтуу менен, нерсенин белгилүү бир абалда болушун мүнөздөгөн сөздөрдү гана абал этиштеринде карап, өзгөрүү процессин билдирген этиштери физиологиялык процессти билдирген этиштер деген өзүнчө семантикалык топко киргизет. К.К.Касабекова өзгөрүү процессин билдирген этиштерди абал этиштеринен ажыратып, бирок физиологиялык процессти билдирген этиштер тобунда тирүү организмдердин тиричилиги менен гана байланышкан этиш сөздөргө токтолуп кеткен. Табиятта тирүү организмдерден сырткаркы нерселер деле өзөрүүгө дуушар болгондуктан, буларды бири-биринен бөлүп кароонун анчалык деле кажети жок.

Жогорудагы изилдөөлөрдөн этиштин сөз түркүмдүк кызматы кенен жана семантикасы өтө бай экендигин чыныгы турмуштун тынымсыз жүрүп турганынан жана жашоодогу ар түрдүү кыймылды, аракетти, процессти мезгил менен мейкиндик чегинде, ага тыгыз байланышта көрсөткөнүнөн байкоого болот. Демек, этиштерди үйрөнүү да, изилдөө объектиси да ошончолук кенен. Ошондуктан: “Этиш түркологияда сөз түркүмү катары жетишээрлик деңгээлде кеңири изилденгени менен ошого карабастан азыркы убакка дейре анын семантикалык өзгөчөлүктөрү жана түркологиядагы этиштердин толук семантикалык классификациясы тактала элек [9, 155-б.]”, - деп айтылган көз караштын азыркы учурда да талашсыз чындык экенин көңүлгө тутуп кошулууга болот.

Карачай-балкар тилиндеги кеп процессин туюндурган этиштерди лексика-семантикалык жактан иликтөөдө А.А. Жаппуев Л.М. Васильев менен И. Кучкартаевдин классификацияларына таянган. А.А. Жаппуев карачай-балкар тилиндеги кептик этиштерди төмөнкүдөй маанилик топторго бөлүштүрүп, ошонун негизинде анализ жүргүзгөн: 1) сүйлөшүү этиштери: *айт, де, сөлөш, хапарла (хапар айт) ж.б.* 2) үндүн айтылышын мүнөздөгөн кептик этиштер: *улуу, айтыргыя, кычыр, жекир, кьодула, кыжыра, дауурла, гырылда, дыгырда, кьайтар, мур-мур эт, мурулда, гур-мур эт ж.б.* 3) кабар берүү маанисин туюндурган этиштер: *хапарла, хапар бер, билдир, айт, аууз жар ж.б.* 4) симметрикалык кептик этиштер: *ушакь эт, сөлөш, айтыш, таурух эт, сөз нөгер бол, ыйнакылаш, кьош-кьош бол акьыллаш, кенгеш, сырлаш, даулаш, уруш ж.б.* 5) кептик байланышты билдирген этиштер: *сор, соруу бер, ачыкыла, бил, сорумла, осмакыла, унау ж.б.* 6) кепти козгоону туюндурган этиштер: *кьозгыя, зор эт, этдир, айтдыр, буюр, буйрукь бер, жалбар, кьадал, изле, юйрет ж.б.* 7) кептик баалоону билдирген этиштер: *жаныма тийди, кёлюмю кьалдырды, сыныкыла, намысымы туюшордю, лакьырдала, селеке эт, кыкылда ж.б.* 8)

унчукпоону билдирген этиштер: *тынгыла, тирел, тыкьыл бол, чыгырмадым, аузуму ачмагьанма, кьой, кьмсызлан ж.б.* (Жаппуев, 1984: 102-142).

Изилдөөчүнүн жогорудагы бөлүштүрүүлөрүн карап чыгып, “Үндүн айтылышын мүнөздөгөн кептик этиштер” деген топтогу келтирилген мисалдардагы *жекир, кычыр (кыйкыр), кычырыкьдан ал, кьаугьа эт ж.б.* (Жаппуев, 1984: 113) этиш сөздөрдө эмоционалдык маани көбүрөөк орун алган. Ошол себептен эмоционалдык маани менен чогуу каралса, бул этиштердин мааниси дагы да тереңирээк ачылмак. Бул лексика-семантикалык топтун аталышынын өзү, башкача айтканда, үндүн айтылышын мүнөздөөнүн өзү табыш тууранды сөздөрдөн келип чыккан этиштер болуп саналат. Топтогу кээ бир этиш сөздөрдү табыш тууранды этиштер менен бирге караса деле болот. Мисалы, мышыктын мьёологон үнүн: *мурулда, мур-мур эт, гыр-мыр эт* деген сыяктуу жаныбарлардан чыккан табышты туурап билдирген этиш сөздөр аркылуу берип жатат (Жаппуев, 1984, 114). Жан-жаныбарлар адам баласы үчүн түшүнүксүз ар кандай үндөрдү чыгарат. Жаныбарлар үчүн алардын тилинде кандайдыр бир деңгээлде сүйлөшүү болсо да, аларды адамзаттын тилиндеги кептик процеске кошуу туура эместей. Биздин оюбузча, кептик процесс адамзатка гана тиешелүү каралып, жаныбарлардан чыккан айрым үндөр табыш тууранды этиштердин катарында кароо туура болчудай.

Жогорудагы изилдөөлөрдө түрк тилдеринде этиш сөздөрдү лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүүдө көпчүлүк изилдөөчүлөр жөнөкөй жана татаал этиштерди бирге карашкан, себеби алардын ортосунда маанилик жактан жалпылык бар. Биздин оюбузча деле буларды бөлүп кароонун кажети жок. Ошондой эле берилген классификациялардын дээрлик баарында үч принцип: денотативдик, парадигматикалык, синтагматикалык принциптер негизги критерий катары кабыл алынып, лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүү ушул негизде жүргүзүлгөн. Ошондой эле маанилик жактан топтоштурууда белгилүү түркологдордун көпчүлүгү негизинен төмөндөгүдөй критерийлерди эске алышкан:

1. Бир топтогу этиш сөздөр бири-бири менен белгилүү бир маанилик байланышта болуу.
2. Бир сөз түркүмүнө кирип, белгилүү бир парадигматикалык катарды түзүү.
3. Топтогу сөздөр бири-бири менен бирдиктүү байланышта болуп, өз алдынчалыктарын, бөтөнчөлүктөрүн сактоо.
4. Маанилик жактан бирин-бири толуктап, үзгүлтүксүз маанилик катарды түзүү.
5. Топтун ичинен да өз ара майда топторго бөлүнүү.
6. Антоним жана синоним сөздөрдү бир лексика-семантикалык топко киргизүү.

Түркологиядагы изилдөөлөргө обзор берүү менен этиштердин семантикасын изилдөө, маанилик жактан топторго бөлүштүрүү иштери ХХ кылымдын 80-жылдарынын аралыгында илим-изилдөөчүлөр та-

рабынан өзгөчө көңүл буруунун борборунда тургандыгын айтууга болот. Кыймылды, аракетти, ал-абалды ж.б. ар кандай процесстерди билдирген этиш сөздөрдү ар бир окумуштуу-изилдөөчү өз алдынча бөлүштүрүүнү сунуштап, классификациялоо иштери жүргүзүлүп келген. Ошондой эле бүгүнкү күнгө чейинки жазылган эмгектердин бир тобун окуп чыгып, ушул кезге дейре окумуштуулардын, изилдөөчүлөрдүн ортосунда этиштердин маанилик жактан топтоштурулушу боюнча атайын токтолуп, кабыл алынган классификациянын жоктугуна жана бир пикирге келбегендикке күбө болдук.

Кыймыл-аракет, мамиле-катнаштар, жашоо-тиричиликтин жандуу көрүнүшү - мына ушулдардын бардыгы аракетте болобу, бейпилдик бир абалда болобу тилибизде этиш сөздөр аркылуу туюндурулуп берилет. Лексикалык маанилерге, маанилик өзгөчөлүктөргө өтө бай болгондуктан, этиштердин лексика-семантикалык маанилери «кыймыл-аракет», «ал-абал» деген түшүнүктөр менен гана чектелип калбагандыктан, бул түшүнүктөрдү кеңири мааниде, этиш сөздөрдүн жалпы эле процессти билдирүү маанисинде кароо керек.

Этиш сөздөрдүн ички табияты жашоонун, турмуш-тиричиликтин тынымсыз өсүп-өнүгүп туруусу, эч бир токтобостон алга жылып бара берүүсү менен абдан тыгыз байланышта болот. Бейпилдиктеги нерселердин да ошол турган турпаты мезгил бүктөмдөрүнө сиңирилип кете берет.

Ошентип, этиш сөз түркүмүнүн көп кырдуу маанилери кыймыл-аракеттер гана эмес, кыймылы байкалган да, кыймылы байкалбаган да түрдүү абалдарда болгондук менен аныкталат. Этиш маанилери акыл-эсибиздеги уйгу-туйгулук, бир нерсени сезген-

дик, баамдагандык мүмкүнчүлүктөрүбүз менен да аныкталыш керек.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. “Кыргыз тили жана адабияты” [Текст]: адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп / И.Абдувалиев. - Бишкек: Б-сыз, 2008. - 144-146-бб.
2. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века [Текст] / Г.Айдаров. - Алма-Ата: Наука, 1971. - 380 с.
3. Вещилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке [Текст] / В.Ф.Вещилова // Исслед. по сравнительной грамматике тюркских языков. - М., 1962. - С. 101-114.
4. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова [Текст] / В.В.Виноградов / Вопросы языкознания. - М., 1953. - № 5. - С. 3-29.
5. Грамматика русского языка [Текст]: в 2т. / редкол. В.В. Виноградов. - М.: Изд-во АН СССР, 1954. - Т.2. - Ч.1. Синтаксис. - 704 с.
6. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков [Текст] / Н.К. Дмитриев. - М.: Изд-во вост. л-ры, 1962. - 607 с.
7. Дмитриев Н.К. Очерки по методике преподавания русского и родного языков в татарской школе [Текст] / Н.К. Дмитриев, В.М. Чистяков, Н.З. Бакеева. - М.: Учпедгиз, 1952. - 246 с.
8. Дмитриев Н.К. Строй турецкого языка [Текст] / Н.К. Дмитриев. - Л.: ЛГУ, 1939. - 60 с.
9. Касабекова К.К. Семантическая структура непереходных корневых глаголов в современном казахском языке [Текст]: дис... к.филол.н. - Алма-Ата, 1983. - 155 с.
10. Кулыев Г.К. Семантические группы глаголов [Текст] / Г.К.Кулыев / Сов. тюркология. - 1975. - №3. - С. 11-12.
11. Оразов М. Семантика казахского глагола [Текст]: дис. ... д-ра. фил. наук. - Алма-Ата, 1983. - 286 с.

Рецензент: к.филол.н., доцент Пақыров К.